

ARAP DİLİNDE İKİNCİL İSİMLER: ANLAMLARI VE KULLANIMLARI*

Secondary Nouns in the Arabic Language: Their Meaning and Usage

Prof. Mahmud el-HASEN
Şam Arap Dil Akademisi Sanat Kurulu Üyesi.
Çev.: Dr. Murat SULA
D E Ü., İlahiyat Fakültesi
e-posta: murat.sula@deu.edu.tr

Özet: Bu makâlede, Arapça'da ikincil/türemiş isimler olarak adlandırılan kelime türleri, bunların anlamları ve kullanımları ele alınmaktadır. Yazı, iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde ikincil isimler müennes, cem' ve bunun alt grupları, ism-i tasgîr ve ism-i mensûbun yapılış şekilleri ile bunların asıl anlamları üzerinde durulmaktadır. İkinci bölümde ise, birinci bölümde anlatılan kelime gruplarının asıl manâlarının dışında kullanımlarına etki eden sebepler âyet, hadîs, şiir ve Arap kelâmından örneklerle anlatılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tesniye, Cem'-i müzekker-i sâlim, Kırık çoğul, ism-i tasgîr, İkincil isimler.

Abstract: This paper deal with secondary nouns in the Arabic language: meanings and usages. It consists of second section. In the first section was given information about dual sound, masculine, feminine, broken plural and its subdivision: sound masculine and feminine plural, diminutive. In the second section was discussed about usage of those nouns outside basic meanings.

Key Words: Dual sound, Sound masculine plural, Broken plural, Diminutive, Secondary nouns

* Bu yazı, *Mecelletu Mecma'ı'l-lugati'l-'Arabiyyeti bi-Dımaşk*'ta (Cilt: 83, Cüz: I, Yıl: 1981, Sayfa 75-100) yayınlanmış olan "el-Esmâ'u'l-fer'iyye: mefhûmuhâ ve'sti'mâluhâ" başlıklı makâlenin çevirisidir.

Giriş

Arapça'da isimler kök ve ikincil/türemiş şeklinde iki kısma ayrılır. Kök isimler, mastarlar, muştaklar ve şahıs adları gibi doğaçlama veya iştikâk yoluyla dile giren kelimelerdir. Bu tür kelimelerin bu isimle adlandırılmasının sebebi, vaz' edildikleri veya türetildikleri yapıların, asıl anlamlarına delâlet etmeleridir.

Türemiş/ikincil isimler ise Arapça'ya, kelimenin aslî yapısına eklenen değişiklikler şeklinde tanımlanan **tasrîf** yoluyla giren kelimelerdir. Bunlar, vaz' edildikleri aslî anlamlarının yanında, müenneslik, tesniyelik, cemilik, tasgîr ve nispet gibi ikincil bir anlam daha kazanırlar. Bu isimlerin **ikincil** olarak adlandırılmalarının nedeni, kelimenin asıl manâsı onun müfred müzekker sîgasıyla bağlantılı olmasıdır¹. Eğer bir kelime dişillîğe veya ikillîğe delâlet ediyor ise, asl/kök sîgalardan elde edilmiş demektir.

İsimlerin, fer'î (ikincil) kalıplarından her hangi birine aktarılmış olsa dahî, aslî anlamlarını muhâfaza ettiklerine işâret edilmelidir. Örneğin, müennesi bir isim olan *İmrea*^{mn} [امرأة] kelimesinin [müfred müzekkerinde] *Recul*^{mn} [رجل], tesniyesinde *Reculeyn*ⁱ [رجلين], cem'inde *Ricâl*^{mn} [رجال], tasgîrinde *Rucayl*^{mn} [رُجَيْل] ve ism-i mensûbunda *Reculiyy*^{mn} [رُجَيْي] denilir. Kelimenin müfred müzekker şekli ve özellikleri, gerçekte ismin esas anlamını sınırlayan bir özellik olan ikincil anlamında her zaman vardır.

Bu çalışma, ikincil isimleri araştırmaya yöneliktir. Bu amaçla, söz konusu isimlerin, genellikle cümlelerde kullanıldıklarında alışılmışın dışında farklı anlamlarda kullanılmalarının yanında delâlet ettikleri önemli görevlerinin olduğu da ortaya konmaya çalışılacaktır. Mesela cem', bazen müfred veya tesniye yerinde kullanıldığı gibi müzekker ya da müennes bir kelime farklı anlamlara da gelebilmektedir. Yine tasgîr edilmiş bir kelime bazen tasgîr edilmemiş isim gibi veya ism-i mensûb kendi anlamının dışında kullanılabilir.

1- Müennes/Dişil: Kendisinde açık ya da gizli dişillik alâmeti bulunan isimlerdir². Müenneslik alâmeti açık olanlar bu işâretiyle tanınırken, alâmeti gizli olanlar; **a-** (وَالشَّمْسُ وَضُحَاهَا) “*Güneşe ve kuşluk vaktindeki aydınlığına*”³ âyetinde olduğu gibi kendilerine âid zamirle, **b-** (تِلْكَ الدَّارُ الْأَجْرَةُ) (“*İşte ahiret yurdu*”⁴ âyeti gibi işâret ismiyle; **c-** (وَالنَّفَقَاتُ السَّاقُ بِالسَّاقِ) (“*Ve bacak bacağa dolaşır*”⁵ ile (وَلَقَدْ رَئَيْنَا السَّمَاءَ الدُّنْيَا) (“*Andolsun ki biz, (dünyaya) en yakın olan göğü kandillerle donattık.*”⁶ âyetlerindeki gibi ilgili isimle bağlantısı olan kelimeye müenneslik alâmetinin dâhil olmasıyla; **d-** *kidr*^{mn}

¹ Ebû İshâk ez-Zeccâc, *Mâ yensarifü ve-mâ-lâ yensarif*, thk.: Hudâ Mahmûd Kırâ'a, Kahire 1971, s. 3-5.

² el-Esterâbâdî, *Şerhu'r-Radî 'ale'l-Kâfiye*, Beyrut 1979, II/161.

³ eş-Şems, 91/1.

⁴ el-Kasas, 28/83.

⁵ el-Kıyâme, 75/29.

⁶ el-Mulk, 67/5.

[قدر] gibi sülâsîlerin *kudeyratm* [قديرة] şeklindeki ism-i tagîriyle; e- خلق الله سبع أراضين: *Allah yedi kat yeri yarattı*” örneğinde olduğu gibi 3-10 arasındaki sayının *tâ*’sız kullanımıyla bilinir⁷.

Müennes, müsemmasının dişillige delâleti açısından iki kısma ayrılır⁸; hakîkî ve mecâzî. **Hakîkî müennes**, *imraetm* [امراة] ve *nâkatm* [ناقة] kelimeleri gibi insan ve hayvan cinslerinin dişilerini, **mecâzî müennes** ise *semâtm* [سماء], *şemstm* [شمس], *gurfetm* [غرفة], *zulmetm* [ظلمة] ve *kavstm* [قوس]⁹ gibi insan ve hayvan cinsinden eril karşıtı olmayıp dişilligi, vaz‘ ve kullanıma bağlı olan lafızlardır. *Hamzatm* [حمزة], *‘Ubeydetm* [عبدة] ve *Talhatm* [طلحة] kelimeler ise, müzekker olmakla birlikte sonlarındaki *tâ* manânın değil sadece lafzın müennesliğini sağlamak için dâhil olmuştur.

Vaz‘ açısından durum budur. Kullanımına gelince; yukarıda işaret edilen hakîkî ve mecâzî türlerinden başka **te’vîlî** ve **hükmî** şeklinde iki ayrı dişillığın daha olduğu görülmektedir. **Te’vîlî müennes**; شَرِيْتُ مِنْ لَبْنٍ بَعِيرِي: “Devemin sütünden içtim” örneğindeki gibi *nâketm* [ناقة] ismine te’vîl edilebilen¹⁰, **hükmî müenneslik** ise; şâz kirâate göre (تَلْتَقِطُهُ بَعْضُ السَّيَّارَةِ) “geçen kervanlardan biri onu alsın (götürsün)”¹¹ şeklinde okunan âyette geçen *ba’ztm* [بعض] kelimesi gibi aslında müzekker olmasına rağmen müennes kelimeye muzâf olması nedeniyle dişillik kesb etmesinden dolayı müennes muâmelesi gören eril lafızlardır. İleride de görüleceği üzere, müennesliğin bu iki çeşit müenneslik, terkipte aslî mânalarının dışına çıkmasını ifâde eder.

Mu’reb isimlere üç çeşit müenneslik alâmeti bitişebilir¹². Bunlar; *Selmâ* [سلمى] ve *Leylâ* [ليلى] isimlerindeki gibi **elif-i mumâle** diğer adıyla **elif-i maksûre**; *sahrâ^u* [صحراء] ve *hamrâ^u* [حمراء] sıfatlarında görülen **elif-i memdûde** ve *kâimetm* [قائمة], *Müseylemetm* [مسيلمة], *Fatîmatm* [فاطمة] ve *‘Anteretm* [عنتره] isimlerinde yer alan ve vakf hâlinde *hâ*’ya [هـ] dönüşen *tâ* [ة]’dir. Elif-i mumâle ve elif-i memdûde için özel sîga ve yapılar söz konusu iken *tâ* genellikle sıfatlarda müzekkeri müennesten ayırt etmek için kelimeye eklenir. Meselâ: *Müslimtm* [مسلم] - *müslimetm* [مسلمة] ve *dahmtm* [ضخم] - *dahmetm* [ضخمة]¹³. Ancak *murditm* [مرضع], *mutfiltm* [مطفل] ve *hâmiltm* [حامل] gibi kadınlara özgü olan sıfatlara müenneslik *tâ*’sı, هِيَ مُرْضِعَةٌ وَلَدَهَا عَدَا: “O

⁷ el-Esterâbâdî, *Şerhu’r-Radî ‘ale’l-Kâfiye*, II/161.

⁸ el-Esterâbâdî, *Şerhu’r-Radî ‘ale’l-Kâfiye*, II/168, 170; el-Kefevî, *el-Külliyât*, thk.: Adnan Derviş ve Muhammed el-Misrî, Beyrut 1992, s. 819.

⁹ Mecâzî müenneste müzekkerlik ve müenneslik câizdir. ez-Zebidî, *Tâcu’l-‘arûs*, (س م و). Fiil ile fâili arasına başka girdiğinde fiilden müenneslik alâmeti hazfedilebilir. Örnek: مَا أَكْرَمَ زَيْدًا دَعْدٌ: *Sadece Hind çıktı*” ve *أَكْرَمَ زَيْدًا دَعْدٌ: Zeyd’e Da’d ikrâm etti*”. Ebu’l-Berekât, *el-İnsâf fi mesâilî’l-hilâf*, thk.: Muhyiddîn Abdulhamîd, Kahire trs., I/174.

¹⁰ Ebû Bekr el-Enbârî, *el-Muzekker ve’l-muennes*, thk.: Târik el-Cenâbî, Beyrut 1986, I/120.

¹¹ Yusuf, 12/10. İbn Hâleveyhi, *Muhtasar fi şevâzî’l-Kur’ân*, Kahire 1934, s. 62; Ebû Bekr el-Enbârî, *el-Muzekker ve’l-muennes*, II/195.

¹² Ebû Bekr el-Enbârî, *el-Muzekker ve’l-muennes*, I/206; İbn Hişâm, *Evdahu’l-mesâlik ilâ Elfiyyeti’bni Mâlik*, thk.: Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, Beyrut 1986, IV/286.

¹³ İbn Mâlik, *Şerhu’l-kâfiyetu’ş-Şâfiye*, thk.: Abdulmunim Ahmed Herîdî, Mekke 1982, s. 1734.

*çocuğunu yarın emzirecektir*¹⁴ cümlesinde olduğu gibi ism-i fâil mânası kastedildiğine dâhil olur.

Bunun yanında, genellikle müzekkerler için kullanılan sıfatlara, kendileriyle dişiller nitelense dahî müenneslik *tâ'sı* bitişmez. *بَنِي فُلَانٍ أُمِيرٌ* : *Falanca oğullarının emiri bir kadındır. Falanca oğullarının vasısı bir falanca (kadın)dır. O falancanın vekilidir.* gibi¹⁵.

Cins isimlerin ceminin fâil olduğu bir cümlede fiilin, 'cins' manâsındaki *el-cins*¹⁶ [الجنس] kelimesine hamlen müzekker ve 'topluluk' anlamındaki *el-cemâ'a*¹⁷ [الجماعة] lafzı kastedilerek müennes yapılması mümkündür. Örnek: *جاءت الرجال* ve *جاء الرجل* : *Erkekler geldi. Topluluk isimlerine* gelince bu kelimeler ile, (*كُذِّبَ بِهٖ قَوْمُكَ*) "*Kavmin onu yalancılığı*"¹⁶ ve (*كُذِّبَتْ قَوْمٌ نُوحَ الْمُرْسَلِينَ*) "*Nuh kavmi de peygamberleri yalancılıkla suçladılar.*"¹⁷ âyetlerindeki gibi insanlar kastedildiğinde fiilin müzekker veya müennes olması câiz iken *هَذِهِ إِبِلِي وَعَنَمِي* : *Bunlar develerim ve koyunlarımdır* misâlindeki gibi akılsız varlıklar anlamında olduğunda ise müennesliği zorunludur¹⁸.

2- Tesniye: Sonuna *elif* [ا] veya *mâ-kabli fethali yâ* [ي] ile birlikte izâfet hâlinde hazfedilen kesreli *nûn* [ن] eklenerek oluşturulan iki varlığa delâlet eden isimlerdir¹⁹. (*فَإِنْ لَمْ يَكُنَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَامْرَأَتَانِ مِمَّنْ تَرْضَوْنَ*) "*Eğer iki erkek bulunamazsa rıza göstereceğiniz şahitlerden bir erkek ile*"²⁰ âyetinde geçen *Raculeyn*¹ [رجلين] ve *imre'etân*¹ [امراتان] isimleri ile 'Antere'nin *الشاتي* *es-şâtıme*²¹ beytinde kullandığı *es-şâtıme* ve *en-nâzireyn*¹ [الناذرين] isimleri konuyla ilgili örneklerdendir. Bir kelime tesniye kalıbına sokulduğunda o kelime lafız ve manâ itibarıyla tesniye olmuş demektir. Örnek: *tuflan*¹ [طفلان], *yetîmân*¹ [يتيمان], *zabyân*¹ [قاصبيان], *delvân*¹ [دلوان], *ganıyyân*¹ [غنيان], *aduvvân*¹ [عدوان], *kâdiyân*¹ [مضطفيان], *Mustafeyân*¹ [مصطفىان], *feteyân*¹ [فتيان], *bintân*¹ [بناتان], *asavân*¹ [عصوان], *Mustafeyân*¹ [مصطفىان], *Husneyân*¹ [حسنيان], *diyâân*¹ [ضياءان], *binâân*¹ [بناان], *ahevân*¹ [أخوان], *yedân*¹ [يدان], *vâsımân*¹ [واسمان], *Abdallâh*¹ [عبدالله], *zevâ Teabbete şerren*¹ [ذوا تائبو شرا]. Bazen kelime lafzen tesniye olmakla beraber mânâ yönünden farklı olabilir. Hz. Ebû Bekr ve Ömer anlamında *el-'Omereyn*¹ [العمرين], Güneş ve Ay mânasında *el-kamereyn*¹ [القمرين] ve anne ile baba kastedilerek kullanılan *el-ebeveyn*¹ [الأبوين] kelimeleri gibi²².

¹⁴ İbn Mâlik, *Şerhu'l-kâfiyetu's-Şâfiye*, s. 1733.

¹⁵ İbn Mâlik, *Şerhu'l-kâfiyetu's-Şâfiye*, s. 1737.

¹⁶ el-En'âm, 6/66.

¹⁷ eş-Şu'arâ, 26/105.

¹⁸ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 819.

¹⁹ İbn Harûf, *Şerhu Cumeli'z-Zeccâci*, thk.: Selvâ Muhammed Ömer 'Arab, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ummu'l-Kurâ Üniversitesi, Mekke 1419, s. 277; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, Beyrut trs., IV/137.

²⁰ el-Bakara, 2/282.

²¹ et-Tebrîzî, *Şerhu'l-Mu'allakât*, Dimaşk 1997, s. 249.

²² İbn Harûf, *Şerhu Cumeli'z-Zeccâci*, s. 261.

Bazen topluluk isimleri, {مَثَلُ الْمُنَافِقِ كَمَثَلِ الشَّاةِ الْعَائِرَةِ بَيْنَ الْعَمَمَيْنِ} “*Münafik, iki sürü arasında şaşkın koyun gibidir*”²³ hadîs-i şerîfte olduğu gibi iki topluluk anlamı kastedilerek tesniye yapılır. Tesniye kelimelere, tesniye olmadıkları halde müfredi olmayan ancak *elif-nûn* ile biten *isneyn* [اثنین] ve *isneteyn* [اثنین] ile kendilerine hiçbir şekilde nûn bitişmeyen ve zâhir ismin yanında zamîre de muzâf olan *kilâ* [كلا] ve *kiltâ* [كلتا] kelimeleri ilhâk edilmiştir.

3- Cem’: İki den fazla sayıya delâlet eden kelimelerdir²⁴. İki çeşittir; **Sâlim** diğer adıyla **cem’-i tashîh** ve **cem’-i teksîr**.

A- Sâlim cem’/cem’i tashîh: Müfredinin sîgası ceminde değişmeyendir²⁵. Sâlim cem’ aşağıdaki âyette olduğu gibi hem müzekker hem de müennes kelimeler için söz konusudur: (إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَالْقَانِتِينَ وَالْقَانِتَاتِ وَالصَّادِقِينَ وَالصَّادِقَاتِ وَالصَّابِرِينَ وَالصَّابِرَاتِ وَالْخَاشِعِينَ وَالْخَاشِعَاتِ وَالْمُتَصَدِّقِينَ وَالْمُتَصَدِّقَاتِ وَالصَّائِمِينَ وَالصَّائِمَاتِ وَالْحَافِظِينَ فُرُوجَهُمْ وَالْحَافِظَاتِ وَالذَّاكِرِينَ اللَّهَ كَثِيرًا وَالذَّاكِرَاتِ أَعَدَّ اللَّهُ لَهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا) “*Müslüman erkekler ve müslüman kadınlar, mümin erkekler ve mümin kadınlar, taata devam eden erkekler ve taata devam eden kadınlar, doğru erkekler ve doğru kadınlar, sabreden erkekler ve sabreden kadınlar, mütevazi erkekler ve mütevazi kadınlar, sadaka veren erkekler ve sadaka veren kadınlar, oruç tutan erkekler ve oruç tutan kadınlar, ırzlarını koruyan erkekler ve (ırzlarını) koruyan kadınlar, Allah’ı çok zikreden erkekler ve zikreden kadınlar var ya; işte Allah, bunlar için bir mağfîret ve büyük bir mükâfat hazırlamıştır.*”²⁶

a- Cem’-i müzekker sâlim: Sonuna vâv [و] veya mâ-kabli kesralı yâ [ي] ile birlikte izâfet hâlinde hazfedilen *nûn* [ن] eklenerek oluşturulan ikiden fazla varlığa delâlet eden kelimelerdir²⁷. Örnek: *Muhammedûn*^e [محمدون]: ‘Muhammedler’ *hâşi’ûn*^e [خاشعون]: ‘korkanlar’ *mecmû’ûn*^e [مجمعون]: ‘toplanmış olanlar’ *ferihûn*^e [فرحون]: ‘sevinenler’ ve *ekremûn*^e [أكرمون]: ‘en şerefli’ler’.

İsim ve sıfatların cem’-i müzekker sâlim yapılmaları birtakım şartlara bağlıdır²⁸. Bu şartların bazıları sadece isimlere, bazıları sadece sıfatlara bazıları ise hem isimlere hem de sıfatlara aittir. İsimlerle ilgili olan şart; kelimenin özel isim olmasıdır. sıfatlarla ilgili olan ise tenîs tâ’sını kabul edebilmesidir. Ancak bunun istisnası müennesi *fu’lâ* [فُعْلَى] olan ismi-tafdîldir. Müennesi tâsız olmasına rağmen bu kalıpta cemi yapılabilir. İsim ve sıfatlarda birlikte aranan şart ise, bu tür kelimelerin âkil müzekker veya

²³ Muslim b. el-Haccâc en-Nisâbüri, *Sahîhu Muslim*, thk.: Muhammed Fuâd Abdülbakî, Dâru İhyâi’t-turâsi’l-‘Arabî trs., s. 2146, no: 2784; ez-Zemâhşerî, *el-Mufasssal fi ‘ilmi’l-luga*, hzr.: Muhammed İzzeddîn es-Sa’îdî, Beyrut 1990, s. 22. Metinde geçen *el-‘Aire* [العائرة] kelimesi *şaşkın* anlamındadır.

²⁴ İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, V/2.

²⁵ İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, V/2.

²⁶ el-Ahzâb, 33/35.

²⁷ Ebû Yakûb Yusuf b. Ebî Bekr es-Sekkâkî, *Miftâhu’l-‘ulûm*, tlk.: Nu’aym Zurrûr, Beyrut 1987, s. 61-62.

²⁸ el-Esterâbâdî, *el-Kâfiye fi’n-nahv*, II/180-182.

müfredinde *tâ* olmayan âkil müzekker hükmünde olmalarıdır. Yukarıda bahsedilen kurallarla örnek olarak; ‘Omerün^e [عمرون]: ‘Omerler, *Mustafevn^e* [مصطفون]: ‘Mustafalar’, *Zeydün^e* [زيدون]: ‘Zeydler’, *kâriün^e* [قارئون]: ‘okuyucular’, *efdalün^e* [أفضلون]: ‘tercihe şâyan olanlar’, *muntehün^e* [منتھون]: ‘süresi dolmuş olanlar’, *muntasırün^e* [منتصرون]: ‘zafer kazananlar’, *emmârün^e* [أمارون]: ‘kışkırtıcılar’, *Dimeşkyyün^e* [دمشقيون]: ‘Şamlılar’, *Şuvay’irün^e* [شويعرون]: ‘şâircikler’ lafızları ile yıldızların ile Ayın akıllılar konumuna konulduğu (وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ رَأَيْتُهُمْ لِي سَاجِدِينَ) ‘güneşi ve ayı; onları bana secde ederlerken gördüm.’²⁹ âyeti zikredilebilir.

Yukarıda zikredilen şartları taşımadıkları halde cem‘-i müzekker-i sâlim alâmetleri ile cemilenen *ehlün^e* [أهلون]: ‘halklar’, *âlemün^e* [عالمون]: ‘evrenler’, *eradün^e* [أرضون]: ‘yeryüzüler’, *Benün^e* [بنون]: ‘oğullar’, *işrün^e* [عشرون]: ‘yirmi’ ve *sinün^e* [سنون]: ‘yıllar’ kelimeleri ilhâk edilmiştir.

2- Cem‘-i müennes sâlim: Çoğunlukla müennes olan kelimeler sonuna *elif* [ا] ve *tâ* [ة] eklenerek yapılan çoğuldur³⁰. Örnek: *Temerât^{mn}* [تَمْرَات], *Hindât^{mn}* [هِنْدَات], *müslimât^{mn}* [مُسْلِمَات], *Talehât^{mn}* [طَلْحَات]. Bu cem‘ türü, isim ve sıfatlarda geçerlidir³¹. Sonunda müenneslik alâmeti olsun veya olmasın, *Fâtumat^{mn}* [فَاطِمَات], *Zeynebât^{mn}* [زَيْنَبَات] ve *Leylât^{mn}* [لَيْلَات] gibi özel isimler, *Hemezât^{mn}* [حَمَزَات], *guruŕât^{mn}* [غُرَفَات], *intilâkât^{mn}* [انْتِلَاقَات], *idât^{mn}* [عِدَات] gibi özel ve cins isimlerden müfredinin sonunda *tâ* [ة] olanlar, *zikrayât^{mn}* [ذِكْرِيَات] ile *sahravât^{mn}* [صَحْرَوَات] kelimeler gibi müfredinin sonunda *elif-i* maksûre olduğu halde müzekkere ad olmayanlar ile *benâtu âvâ* [بنات أوى] ve *Zevâtu’l-hicce* [ذوات الحجة] gibi başında *ibn^{mn}* [ابن] ve *zû* [ذو] bulunan gayr-ı âkillere de cem‘-i müennes-i sâlim kalıbında cemilenirler.

Harf sayısı dörtten fazla olan cins isimlerden kırık çoğulu olmayanlar - *surâdikât^{mn}* [سِرَادِقَات] ve *hammâmât^{mn}* [حَمَامَات]-, **mastarlar** - *inkilâbât^{mn}* [انْقِلَابَات] ve *tehavvulât^{mn}* [تَحَوُّلَات]-, **müfredinde *tâ* olmayan dört harfli cins isimler** - *sicillât^{mn}* [سِجِلَات], *mecâlât^{mn}* [مَجَالَات], *licâmât^{mn}* [لِجَامَات]-, **kırık çoğulu olmayan bazı cemiler** - *ricâlât^{mn}* [رِجَالَات], *buyûtât^{mn}* [بُيُوتَات], *savâhibât^{mn}* [صَوَاحِبَات] -, **harf ve ay isimleri;** *elifât^{mn}* [أَلْفَات], *cîmât^{mn}* [جِيمَات], *Cumâdeyât^{mn}* [جُمَادِيَات] *Şevvâlât^{mn}* [شَوَّالَات] - **başka bir çoğulu olduğu bilinmeyen yabancı kökenli kelimeler;** *bimâristânât^{mn}* [بِيمَارِسْتَانَات] ve *mehricânât^{mn}* [مَهْرَجَانَات], **müfredinde *tâ* bulunan bazı sıfatlar** - *reb‘ât^{mn}* [رَبْعَات], *allâmât^{mn}* [عَلَامَات] (her iki sıfat müzekker ve müennes için kullanılmaktadır), *dâribât^{mn}* [ضَارِبَات], *hubleyât^{mn}* [حُبْلِيَّات] ve *nuŕsâvât^{mn}* [نُفْسَاوَات] -, âkil isimlerden ayırt etmek için **gayr-ı âkil kelimelerin sıfatları**³² - *eyyâm^{mn}* [أَيَّام مَعْدُودَات], *bihâr^{mn}* [بِحَار هَائِجَات] ve

²⁹ Yûsuf, 12/4.

³⁰ es-Sekkâkî, *Miftâhu’l-’ulûm*, s. 62.

³¹ el-Esterâbâdî, *el-Kâfiye fi’n-nahv*, II/182-190. Fahrüddîn Kabâve, *Tasrîfu’l-esmâ’ ve’l-’ef’âl*, Beyrut 1998, s. 197-200.

³² Gayr-ı âkil isimler de müennesle ilhâk edilenlerdendir. Zira gayr-ı âkil, âkilin; müennes de müzekkerin alt kolu hükmündedir. Konu hakkında bkz., el-Esterâbâdî, *el-Kâfiye fi’n-nahv*, II/188.

enhâr^{um} câriyât^{um} [أنهار جاريات] ve *küteyyibât^{um}* [كتيبات] örneğinde olduğu gibi “küçük kitaplar” şeklinde anlamlandırılması nedeniyle sıfat mânasını zımnen taşımasından dolayı sıfatlar grubundan sayılan **ism-i tasgîrlerden âkil olmayanlar için kullanılan isimler** - *dureyhimât^{um}* [درهيمات] ve *küteyyibât^{um}* [كتيبات] - cem‘-i müennes-i sâlim kalıbında cemilenirler. Ancak müzekkeri *fe‘lân^{um}* [فعلان] müennesi *fe‘lâ* [فعلى] ile yine müzekkeri *ef‘al^{um}* [أفعل] müennesi *fe‘lâ^{um}* [فعلاء] kalıplarında olup cem‘-i müzekker-i sâlimi *vâv* [و] ve *nûn* [ن] ile cemilenmeyen sıfatlar cem‘-i müennes sâlim olarak çoğullanmazlar. Bunun yanında müzekkeri *ef‘alu* [أفعل] olan *ism-i tafdil*in müennesi *fu‘lâ* [فعلى] vezni, *kübreyât^{um}* [كبريات] ve *fudleyât^{um}* [فضليات] şeklinde cem‘-i müennes sâlim olarak cemilenir .

Müslimet^{um} [مسلمة] ve *müslimât^{um}* [مسلمات] örneklerinde de görüldüğü gibi müfredin sîgası cem‘de değişmemektedir. *Müslimet^{um}* [مسلمة] kelimesindeki *tâ* kelimenin aslî harflerinden olmadığı gibi *müslimât^{um}* [مسلمات] sîgasındaki *tâ* da aslî harflerden değildir kelimeye müennesliğe delâlet etmek için eklenmiştir. Bir isimde birden fazla müenneslik işâretinin bulunması uygun olmadığından cem‘inde ikinci bir dişilik alâmetinin eklenmesine ihtiyaç duyulmamıştır³³. *Temret^{um}* [تمرة] kelimesinin *cem* olan *temerât^{um}* [تَمَرَات] gibi isimlerde orta harfi illetli ve muzaaf olmayan isimlerin cem‘inde ayne‘l-fi‘linin fethalı, bunun yanında *dahmet^{um}* [ضخمة] kelimesinin cem‘i *dahemât^{um}* [ضخمات] gibi orta harfi sâkin üçlü sıfatların cem‘inde orta harfin sâkin olması, cem‘i müennes-i sâlim işâreti değil sadece isim ile sıfatların ayırt edilmesini yönelik bir farklılıktır³⁴. Ancak *şâton lebbe^{um}* [شاة لجة] ve *Reculün reb‘a^{um}* [رجل ربيعة] örneklerindeki sıfatların, müfredlerinde orta harfleri harekeli ve sâkin olması nedeniyle, cemilerinde orta harfleri harekeli olabilmektedir, ne var ki bu şaz bir uygulamadır. Söz konusu kelimelerin cemilerinde orta harflerinin harekeli olması ise müfredindeki harekeli durumun dikkate alınmasından kaynaklanmaktadır³⁵. *Cevze^{um}* [جوزة], *sayha^{um}* [صيحة] ve *Hind^{um}* [هند] kelimelerinin cemilerinin, sırasıyla *cevezât^{um}* [جوزات], *sayehât^{um}* [صيحات] ve *Hindât^{um}* [هندات] şeklinde kullanılması, Hüzeyl lehçesinden kaynaklanan bir farklılıktır³⁶. *Hutve^{um}* [خطوة] kelimesinin *hutuvât^{um}* [خطوات] ve *hutevât^{um}* [حُطَوَات] şeklindeki cemilerinden birincisinin kullanımı daha yaygındır. *Kisre^{um}* [كسرة] kelimesi *kiserât^{um}* [كسرات] şeklinde cemilenmekteyse de orta harfinin sükûnuyla kullanımı da mevcuttur. *Bint^{um}* [بنت] ve *ibne^{um}* [ابنة] isminin *benât^{um}* [بنات]

* Bu paragrafta verilen bilgilerin anlam bakımından sınıflandırılabilmesi için metine takdîm ve te‘hir uygulanmıştır. [Çev.]

³³ Ebu‘l-Brekât el-Enbârî, *el-İnsâf fi mesâili‘l-hilâf*, I/43.

³⁴ el-Esterâbâdî, *el-Kâfiye fi‘n-nahv*, II/190.

³⁵ el-Esterâbâdî, *el-Kâfiye fi‘n-nahv*, II/190. *Şâton lebbe^{um}* [شاة لجة]: Azı süt olan koyun. *Reculun reb‘a^{um}* [رجل ربيعة]: Orta boylu kişi.

³⁶ Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, thk.: Abdusselâm Muhammed Harun, Kahire 1988, III/600. el-Esterâbâdî, *el-Kâfiye fi‘n-nahv*, II/190.

şeklindeki cem‘i ise, hazfedilmesi sonucu lâme‘l-fi‘li unutulmuş *benve*³⁷ [بنوة] şeklindeki aslı yapısı dikkate alınarak yapılmaktadır³⁷.

B- Kırık Çoğul: Ceminde müfredinin yapısı cemide değişen kelimelerdir³⁸. *Ebyât*³⁹ [أبيات], *kutub*⁴⁰ [كتب], *kulûb*⁴¹ [قلوب], *efrâs*⁴² [أفراس] ve *kudât*⁴³ [قضاة] gibi. Kırık çoğul kalıplarından bazıları azlığa bazıları ise çokluğa delâlet ederler. Bu cemilerden **cem‘-i killet:** 3-10 arası sayılara delâlet eden³⁹ kelimeler olup; **ef‘ulun** [أفعل] - *eflus*⁴⁴ [أفلس], *enfus*⁴⁵ [أنفس] ve *ezru*⁴⁶ [أزرع]-, **ef‘âlun** [أفعال], *esvâb*⁴⁷ [أثواب], *ecdâd*⁴⁸ [أجداد], *ebvâb*⁴⁹ [أبواب] ve *âlâm*⁵⁰ [الأم]-; **ef‘iletun** - [أفعلة] *ezmine*⁵¹ [أزمنة], *elviye*⁵² [الوية] e‘inne⁵³ [أعنة] ve *eimme*⁵⁴ [أئمة]- ve **fi‘letun** - [فعللة] *ihve*⁵⁵ [إخوة], *şîhe*⁵⁶ [شبخة], *ğilme*⁵⁷ [غلمة] ve *sıbye*⁵⁸ [صبية]- şeklinde dört sığası⁴⁰ vardır. Bu kalıplardan ilk üçü isimlerde, sonuncusu ise sülâsî ve üçüncü harfî med olmayan dörtlü kelimelerde kullanılır. **Cem‘-i kesret:** 10’dan yukarı sayıyı ifâde etmek için konulan kelimelerdir⁴¹. Cem‘-i müzekker ile müennes sâlim ve cem‘-i killetin dışındaki cemiler bu gruba dâhildir. Örnek: *Sûd*⁵⁹ [سود], *bîd*⁶⁰ [بید], *rusul*⁶¹ [رسل], *guref*⁶² [غرف], *suvar*⁶³ [صور], *kıta*⁶⁴ [قطع], *seheret*⁶⁵ [سحرة], *rumât*⁶⁶ [رماة], *dibebe*⁶⁷ [دببة], *cerhâ*⁶⁸ [جرحى], *rukka*⁶⁹ [ركع], *kuvvâd*⁷⁰ [قواد], *cibâl*⁷¹ [جبال], *cunûd*⁷² [جنود], *nîrân*⁷³ [نيران], *buldân*⁷⁴ [بلدان], *‘uzemâ*⁷⁵ [عظماء], *e‘izzâ*⁷⁶ [أعزاء]. Müfredlerinin vezinleri bakımından bu örneklerle benzerlik gösteren birçok kelime mevcuttur. **Muntehe‘l-cumû‘/son cem‘ler de cem‘-i kesret türündendirler.** Mesela: *Derâhim*⁷⁷ [دراهم], *‘asâfir*⁷⁸ [عصافير], *selâlim*⁷⁹ [سلايم], *sekâkîn*⁸⁰ [سكاكين], *asâbi*⁸¹ [أصابع], *a‘âsîr*⁸² [أعاصير], *tecârib*⁸³ [تجارب], *temâsil*⁸⁴ [تمائيل], *mesâcid*⁸⁵ [مساجد], *mefâtîh*⁸⁶ [مفاتيح], *yenâbi*⁸⁷ [ينابيع], *kevâkib*⁸⁸ [كواكب], *nevâ‘îr*⁸⁹ [نواعير], *sayârîf*⁹⁰ [صيارف], *beyâtîr*⁹¹ [بياطير], *zamâ‘îr*⁹² [ضمائر], *‘uzârâ*⁹³ [عذارى], *sahârâ*⁹⁴ [صحار], *sukârâ*⁹⁵ [سكارى] ve *kerâsiyy*⁹⁶ [كراسي]. Müfred vezinleri bakımından bu örneklerle benzerlik gösteren başka kelimeler yoktur ve bunların her biri ayrı ayrı kalıplara delâlet etmektedirler. Cem‘-i müzekker ve müennes sâlimlerin de killet cemilerinden olduğunu⁴² belirtenlerin yanında killet veya kesretliğe bakılmaksızın mutlak cem‘ olduklarını⁴³ ileri sürenler vardır. Her iki iddiayı birleştiren üçüncü bir görüşe göre ise, söz konusu kelimelerin müfredi, cem‘-i kesret kalıbında çoğullanıyor ise sadece killet, değilse hem killet hem de kesret için kullanılırlar.

Topluluk adları: *Kavm*⁹⁷ [قوم], *raht*⁹⁸ [رهط] ve *ceyş*⁹⁹ [جيش] gibi lafzından müfredi olmayan veya *hadem*¹⁰⁰ [خدم] *halef*¹⁰¹ [خلف], *rehhâle*¹⁰² [رحالة] ve *seyyâre*¹⁰³ [سيارة] gibi cemileri için özel sîgaları olmayan ya da

³⁷ el-Esterâbâdî, *el-Kâfiye fi ‘n-nahv*, II/188.

³⁸ el-Esterâbâdî, *el-Kâfiye fi ‘n-nahv*, II/190.

³⁹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal*, s. 227.

⁴⁰ Ebû Hayyân, *İrtişâfu ‘d-darab*, thk.: Receb Osman Muhammed, Kahire 1418/1998, I/405.

⁴¹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal*, s. 227.

⁴² Şibeveyhî, *el-Kitâb*, III/491, 578; İbn Ya‘îş, *Şerhu ‘l-Mufasssal*, V/3.

⁴³ el-Esterâbâdî, *el-Kâfiye fi ‘n-nahv*, II/191.

fulk^{mn} [فلك], *hâcc^{mn}* [حاج], *beşer^{mn}* [بشر] ve *'aduvv^{mn}* [عدو] gibi müfredi ile cem' i aynı olup cem' anlamı ifâde eden isimlerdir⁴⁴.

Topluluk anlamı ifâde eden cins isimler: Cinsine delâlet ederek topluluk anlamı ifâde eden ve müfredi ile cem'i, *tuffâh^{mn}* [تفاح] - *tuffâha^{mn}* [تفاحة] gibi sonuna *tâ* veya *nisbet yâsı* eklenerek - *'Arab^{mn}* [عرب] - *'Arabiyy^{mn}* [عربي] - ayırt edilen isimlerdir⁴⁵. Bunun yanında Araplardan, anlamda abartıyı sağlamak için *buyûtât^{mn}* [بيوتات], *erba'înât^{mn}* [أربعينات], *ekâvîl^{mn}* [أقوال] *savâhibât^{mn}* [صواحيبات] şeklinde cemilendirilen ve **cem'u'l-cem^{mn}**⁴⁶ olarak adlandırılan cem' türü daha nakledilmiştir. es-Suyûtî, bu anlamda *cemel^{mn}* [جمل] kelimesinin *ecmul^{mn}* [أجمل], *ecmât^{mn}* [أجمال], *câmîl^{mn}* [جامل], *cimât^{mn}* [جمال], *cimâle^{mn}* [جمالة] ve *cimâlât^{mn}* [جماليات] şeklinde altı ayrı cem'inin olduğunu nakletmiştir⁴⁷.

4- İsm-i tasgîr: Azlık anlamına delâlet etmek için türetilen isimlerdir⁴⁸. Tasgîr, *küleyb^{mn}* [كليب] ve *ruceyl^{mn}* [رجيل] gibi bazen **zatta** ve *zubeyd^{mn}* [زبيد] gibi, öneminin ve konumunun önemsizliği ifade etmek için **durumda** azlık ifade etmek, *uheyye* [أخي] ve *sudayyîkî* [صُدَيْكِي] gibi -burada kişiliğin mecâzî yönden düşürülmesi söz konusudur- **şefkat ve acıma** amaçlı, *dureyhimât^{mn}* [درهيمات] gibi **sayının azaltılması**, *fuvayku'l-ard^{mn}* [فويق] [قبيل الفجر] *kubeyle'l-fecr^{mn}* [قبيل الفجر] misalleri gibi **mesafenin ve zamanın yakınlığını ifade etmek** için yapılır. Tasgîrin, tazîm amaçlı yapıldığını belirtenler de olmuştur. Ancak bu durumda tasgîr, kinâye olarak kabûl edilmektedir. Zira "Bir şey, kendisi için belirlenen sınırı aşınca zıddına benzer" kuralından hareketle; önemsizlik ifâdesi ile o şeyin büyüklükte son aşamaya ulaştığına kinâye yoluyla işâret edilmek istenmiş olmaktadır. Lebîd'in aşağıdaki beytinde geçen *duveyhiye^{mn}* [دويهيية] sözcüğü buna örnek teşkil etmektedir:

49 وكلُّ أناسٍ سوف تدخل بينهم --- دُوَيْهِيَّةٌ، تصفّر منها الأناملُ

İsm-i tasgîrin üç vezni vardır⁵⁰. **Fu'aylun** [فعليل]: *cebel^{mn}* [جبل] - *cubeyl^{mn}* [جبيل], *sehl^{mn}* [سهل] - *suheyl^{mn}* [سهيل], *bâb^{mn}* [باب] - *buveyb^{mn}* [بويب], *meyt^{mn}* [ميت] - *muyeyt^{mn}* [ميبيت] ve *dem^{mn}* [دم] - *dumeyy^{mn}* [دمي]; **fu'ay'ilun** [فعليل]: *bulbul^{mn}* [بلبل] - *buleybil^{mn}* [بليبل], *cedvel^{mn}* [جدول] - *cudeyyil^{mn}* [جديل], *sefercel^{mn}* [سفرجل] - *sufeyric^{mn}* [سفيرج], *Ferazdek^{mn}* [فرزدق] - *Fureyziid^{mn}* [فريزد], ve **fu'ay'ilun** [فعليل]: *mißtâh^{mn}* [مفتاح] - *mufeytîh^{mn}* [مفتيح], *'usfûr^{mn}* [عصفور] - *'usayfir^{mn}* [عصيفير] ve *iftikâr^{mn}* [افتقار] - *futeykîr^{mn}* [فتيكير].

⁴⁴ el-Esterâbâdî, *Şerhu 'ş-Şâfiyeti 'bni'l-Hâcib*, thk.: Muhammed Muhyiddîn Abdulamîd ve arkadaşları, Beyrut 1975, II/201; Kabâve, *Tasrifu'l-esmâ ve'l-ef'âl*, s. 223.

⁴⁵ es-Suyûtî, *el-Muzhir fi 'ulûmi'l-lugati ve envâ'uhâ*, thk.: Muhammed Câde'l-mevlâ ve arkadaşları, Beyrut 1987, II/101.

⁴⁶ Kahire dil Enstitü'sü, ihtiyaç hâlinde bir kural dâhilinde bu uygulamaya başvurulabileceği kararına varmıştır. Bkz., *Mecelletu'l-mecma'*, sayı: 6, yıl: 1950, s. 75.

⁴⁷ es-Suyûtî, *el-Muzhir*, II/89.

⁴⁸ el-Esterâbâdî, *Şerhu 'ş-Şâfiye*, I/190-191; Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd-darab*, s. 35.

⁴⁹ Lebîd b. Rabî'a, *Dîvân*, thk.: İhsan Abbas, Küveyt 1962, s. 256; el-Esterâbâdî, *Şerhu 'ş-Şâfiye*, I/191.

⁵⁰ Şibeveyhî, *el-Kitâb*, III/415; ez-Zemaşerî, *el-Mufasssal*, s. 243.

Cem‘-i killet, cem‘-i müennes-i sâlim ve topluluk isimleri ile topluluk anlamı ifâde eden cins isimlerin tasgîri, müfredleri üzerinden yapılır⁵¹. Örnek: *Ekclub^{um}* [أكلب] - *ukeylib^{um}* [أكيلب], *ecmâl^{um}* [أجمال] - *uceymâl^{um}* [أجيمال], *a‘mide^{um}* [أعمدة] - *u‘aymide^{um}* [أعيمدة], *gilme^{um}* [غلمة] - *guleyme^{um}* [غليمة], *dâribûn^e* [ضاربون] - *duveyribûn^e* [ضويربون] *şâ‘irat^{um}* [شاعرات] - *şuvey‘irat^{um}* [شويعرات], *reb^{um}* [ركب] - *rukeyb^{um}* [ركيب], *selef^{um}* [سلف] - *suleyf^{um}* [سليف], *fulk^{um}* [فلك] - *fuleyk^{um}* [فليك], *temr^{um}* [تمر] - *tumeyr^{um}* [تمير].

Cem‘-i kesretlerin tasgîri, müfredleri dikkate alınarak yapılır. Ardından bu kelimelerden müzekker için olanlar cem‘-i müzekker-i sâlim, müennes ya da gayr- âkil için olanlar da cem‘-i müennes-i sâlim şeklinde çoğullanırlar. Örnek: *Ricâl^{um}* [رجال] - *ruceylûn^e* [رجيلون], *havâmil^{um}* [حوامل] - *huveymilât^{um}* [حويملات] ve *kutub^{um}* [كتب] - *kuteyyibât^{um}* [كتيبات]. *Humr^{um}* [حمر] ve *cerhâ* [جرحي] kelimelerinin tasgîrlerinde müzekker için *uhaymirûn^e* [حيمرون] ve *cureyyihûn^e* [جريحون], müennes için ise *humeyrâvât^{um}* [حميراوات] ve *cureyyihât^{um}* [جريحات] lafırları kullanılır. Cem‘-i kesret kalıbındaki bir kelimenin cem‘-i killet vezni var ise, bunların cem‘-i kesretinin tasgîri, *kilâb^{um}* [كلاب] ve *fulûs^{um}* [فلوس] kelimelerindeki gibi killet vezni üzerinden *ukeylib^{um}* [أكيلب] ve *ufeylis^{um}* [أفيلس] şeklinde yapılabilir⁵².

Burada **terhîm**in tasgîrinden de bahsetmek gerekmektedir. Bunun tasgîri, kelimeden hazf edilen harflerin geri getirilmesi ile ortaya çıkan *hâris^{um}* [حارث], *esved^{um}* [أسود] ve *kirtâs^{um}* [قراطس] gibi aslı yapısı üzerinden, sırasıyla *huveyris^{um}* [حويرث], *suveyd^{um}* [سوید] ve *kuraytis^{um}* [قريطس] tarzında yapılır⁵³.

5- İsm-i mensûb: Kelimenin yalın hâline nisbeti ifâde etmek için son harfin kesreli yapılmasından sonra şeddeli *yâ* [ي]’nin eklenmesiyle türetilen isimlerdir⁵⁴. *‘İlmiyy^{um}* [علمي], *Mısıriyy^{um}* [مصري] ve *Fârisiyy^{um}* [فارسي] gibi. İsm-i mensûb yapılacak kelimenin sonundaki **müenneslik tâsı**, - *Fâtume^{um}* [فاطمة] - *Fâtımiyy^{um}* [فاطمي], *Mekke^{um}* [مكة] - *Mekkiyy^{um}* [مكي], *zabye^{um}* [زبية] - *zabyiyy^{um}* [زبيبي] ve *‘urve^{um}* [عروة] - *‘urviyy^{um}* [عروي]-, **zâid yâ** - *Aliyy^{um}* [علي] - *Aleviyy^{um}* [علوي], *Hani‘e^{um}* [حنيفة] - *Hane‘iyy^{um}* [حنفي] ve *kabile^{um}* [قبيلة] - *kabeliyy^{um}* [قبلي]-, kelimedeki **ikinci yâ** - *tayyib^{um}* [طيب] - *tayebiyy^{um}* [طبيبي], *seyyid^{um}* [سيد] - *seydiyy^{um}* [سيدي]- ve **vâv** - *rakûbe^{um}* [ركوبة] - *rakebiyy^{um}* [ركبي]-, **elif-i maksûre** - *beradâ* [بردى] - *beradiyy^{um}* [بردي] ve *Mustafâ* [مصطفى] - *Mustafiyy^{um}* [مصطفي]- ve **kelimenin sonundaki yâ** *el-muhtedî* [المهتدي] - *el-muhtediyy^{um}* [المهتدي] ve *Almanya* [ألمانية] - *Almaniyy^{um}* [ألماني]- hazfedilir. Ancak *kürsiyy^{um}* [كرسي] ve *Şâfi‘iyy^{um}* [شافعي] gibi nisbet edilen ile yalın hali aynı kalıpta olan kelimelerde şeddeli *yâ* hazfedilmiş gibi kabûl edilir⁵⁵.

⁵¹ el-Esterâbâdî, *Şerhu ‘ş-Şâfiye*, I/265-266.

⁵² el-Esterâbâdî, *Şerhu ‘ş-Şâfiye*, I/265-266.

⁵³ el-Mubberred, *el-Muktadab*, thk.: Muhammed Abdulhâlik ‘Azîme, ‘Âlemu’l-kutub trs., II/293; ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal*, s. 247.

⁵⁴ el-Esterâbâdî, *Şerhu ‘ş-Şâfiye*, I/265-266.

⁵⁵ İbn Mâlik, *Şerhu ‘l-kâfiyetu ‘ş-Şâfiye*, s. 1939-1952; Kabâve, *Tasrîfu ‘l-esmâ ve ‘l-ef‘âl*, s. 236-240.

Buraya kadar anlatılanlar, dili vaz edenin kastettiği anlamlara göre asıl ve ikincil yapılarıdaki isimler hakkındadır. Şimdi de ikincil isimlerin cümlede asıl anlamlarının dışındaki kullanımına yer verilecektir.

İkincil İsimlerin Asıl Anlamlarının Dışında Kullanılması

Cümlelerde yer alan ikincil isimlerin asıl anlamlarının dışında kullanılması, müzekkerin müennes veya müennesin müzekker, müfredin tesniye veya cem', cem'in müfred veya tesniye, cem'-i killetin cem'-i kesret, ism-i tasgîrin mükebbet/tasgîr edilmemiş isim ve ism-i mensûbun nisbet yâsı taşımayan isim anlamında kullanılmasıyla gerçekleşir.

Müzekkerin müennes anlamında kullanılmasına *el-beldet*⁵⁶ [بلدة] kelimesinin *el-mekân*⁵⁷ [مكان] anlamında kullanıldığı “ (وَأَحْيَيْنَا بِهِ بَلَدَةً مَيِّتًا) : *ve o su ile ölü toprağa can verdik*”⁵⁶ ve işaret isminin muşârun ileyhinin ‘görünen şahıs’ anlamında *eş-şahsu'l-meriyy*⁵⁸ [الشخص المرئي] ifâdesi olduğu (فَلَمَّا رَأَى) (*“Güneşi doğarken görünce de, Rabbim budur”*⁵⁷ – *هَذَا رَبِّي*) – âyetleri ile el-Hutay’a’nın, *en-nefs*⁵⁹ [النفس] kelimesiyle *el-insan*⁶⁰ [الإنسان] manâsını kastettiğinden dolayı sayıyı müzekker olarak kullandığı، ثلاثة أنفس،⁶¹ ثلاث ذود⁶² --- لقد جار الزمان على عيالي beyti örnek olarak verilebilir.

Müzekker bir isim müennes anlamında da kullanılabilir. Mesela, el-A‘şâ’, *قَبِلَ تَنْقَادَهَا* --- *شَرَابُهُمْ*، *وَكَانُوا هُمُ الْمُتَفِدِينَ* --- *شَرَابُهُمْ*⁵⁹ şiirinde *eş-şerâb*⁶⁰ [الشراب] kelimesiyle semâi müennes olan *el-hamr*⁶¹ [الخمر] lafzını kastettiğinden dolayı *eş-şerâb*⁶² [الشراب] ismine râci‘ olan zamiri müennes kullanmıştır. O, *كَمَا شَرَقْتُ صَدْرُ الْقَتَاةِ مِنَ الدَّمِ*⁶⁰ şiirinde ise *es-sadr*⁶³ [الصدر] kelimesini, müennes olan *el-kanât*⁶⁴ [القناة]’ın bir bölümü olarak düşünerek fiili müennes sîgasında getirmiştir. -Bu konuya te’vîlî ve hükmî müennesler bölümünde değinilmiştir⁶¹-. Hatırlanacağı gibi, şiirde de olduğu gibi *eş-şerâb*⁶² [الشراب] kelimesi müennes te’vîl edilmek suretiyle te’vîlî ve *el-kanât*⁶³ [القناة] örneğinde olduğu gibi müennes bir kelimeye izâfeti nedeniyle dişlilik kazanan lafza ise hükmî müennes adı verilmektedir.

Müennesin müzekker yapılması, fer’in asla rucû‘u olduğundan çok geniş bir konu mâhiyetine bürünmektedir. Bunun yanında müzekkerin dişleştirilmesi ise o kelimenin daha çok belirsizleştirilmesi ve garâbete sürüklenmesi anlamına gelmektedir⁶². İbn Cinnî, (فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ) “*Bundan sonra kime Rabbinden bir öğüt gelir*”⁶³ âyetinde fiilin müzekker

⁵⁶ Kâf, 50/11. el-Kefevî *el-Kulliyât*, s. 820.

⁵⁷ el-En‘âm, 6/78. İbn Cinnî, *el-Hasâs*, thk.: Muhammed Ali en-Neccâr, Beyrut trs., II/412.

⁵⁸ İbn Cinnî, *el-Hasâs*, II/412. Beyit şâirin divanında geçmemektedir.

⁵⁹ el-‘A‘şâ, *Dîvân*, şrh., Muhammed Ahmed Kâsım, Beyrut 1994, s. 115; es-Se‘âlibî, *Fikhu'l-luga ve sirru'l-'Arabiyye*, thk.: Mustafa es-Sekâ ve arkadaşları, Dâru'l-fikr trs., s. 332.

⁶⁰ el-‘A‘şâ, *Dîvân*, s. 115; el-Muberrid, *el-Kâmil*, thk.: Muhammed Ahmed ed-Dâli, Beyrut 1997, s. 668; İbn Cinnî, *el-Hasâs*, II/417.

⁶¹ Konu hakkında makâlenin ilgili kısmına bakılabilir.

⁶² İbn Cinnî, *el-Hasâs*, II/415.

⁶³ el-Bakara, 2/275.

gelmesinin, *el-va'z*⁶⁴ [الوعظ] ile *el-mev'iza*⁶⁵ [الموعظة] kelimelerinin aynı anlama delâlet etmelerinden kaynaklandığını ileri sürmektedir⁶⁴. Bu önemli bir konudur. Çünkü aslî mastar, ikincil mastar hükmündeki mimli mastar ile aynı anlama gelebilmektedir. Âyette geçen *el-mev'iza*⁶⁵ [الموعظة] kelimesi *vu'iza* [وَعِظَ] *yü'azu* [يُوعِظُ] fiilinden mimli mastar olup ism-i mefûl yani 'kendisiyle nasîhat edilen' mânasındadır. Bu nedenle kelimenin dişillîği gayr-ı hakîki olmaktadır.

Sîbeveyhi konuyla ilgili olarak; “ (فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ) ile (مِنْ بَعْدِ مَا) ”⁶⁵ *“Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra”* âyetlerinde görüldüğü gibi, dişil olan kelime cansız varlıklara delâlet ediyor ise, çoğunlukla fiilden müenneslik tâsı hafz edilir. Bu uygulamanın nedeni, insanlar ile diğer varlıklarda olduğu gibi canlı ile cansızları birbirinden ayırmayı kastetmiş olmalarıdır⁶⁶” demektedir.

Müfred kelimenin tesniye anlamında kullanılmasına “ مَا يَلْفُظُ مِنْ قَوْلٍ إِلَّا ” (إنَّ الْعِبَادَ لَأَنْتَ كَلِمَةٌ، مَا يَنْتَبِئِينَ فِيهَا، يَزَلُّ بِهَا فِي النَّارِ أَبَعَدَ مَا بَيْنَ)⁶⁷ *“İnsan hiçbir söz söylemez ki, yanında gözetleyen yazmaya hazır bir melek bulunmasın”* âyeti örnek verilebilir. Âyette geçen (رَقِيبٌ) (رَقِيبَانِ) ifâdesi bahsedilenin iki melek olması sebebiyle *Rakibân'* 'atîdân' [رَقِيبَانِ] şeklinde tesniye anlamındadır. Konuyla ilgili diğer bir örnek ise Hz. Peygamber'in (sav) {إِنَّ الْعِبَادَ لَأَنْتَ كَلِمَةٌ، مَا يَنْتَبِئِينَ فِيهَا، يَزَلُّ بِهَا فِي النَّارِ أَبَعَدَ مَا بَيْنَ} {المشرق} ⁶⁸ hadîs-i şerîfidir. Metinde geçen *el-maşrık*⁶⁸ [المشرق] kelimesi, *el-maşrıkayn* [المشرقين] / yazın ve kışın güneşin doğduğu yer mânasında kullanılmıştır. Arapların, /وقعت عينه عليه /... iki gözü... /فلانٌ حسنٌ الحاجب /... iki kaşı... ve /أخذ بيده ووقف على رجله /...iki eli ...iki ayağı anlamında kullanımları da bu kabilden olup⁶⁹ Arap dilinde oldukça yaygındır. Zira Araplar, göz, kulak ve baldır gibi bir bütünü aynı özellikte iki ayrı parçası olarak düşünülebilecek şeyleri ikil yerine müfred sîgayla ifâde ederler. Ebû Hayyân bu tür kullanımın semâ'a dayandığını belirtirken⁷⁰ bazı dilbilimciler kurala bağlı olduğunu ileri sürmüşlerdir.

“ (ثُمَّ نَخْرُجُكُمْ طِفْلاً) ”⁷¹ *–tıflaⁿ* *“Sonra sizi bir bebek olarak dışarı çıkarırız”* *–* *“ (وَحَسَنٌ أَوْلَانِكَ رَقِيبًا) ”* *–* *“Bunlar ne güzel arkadaştır!”*⁷² *–* *“ (وَالْمَلَائِكَةُ بَعْدَ ذَلِكَ ظَهِيرٌ) ”* *–* *“Bunların ardından melekler de (ona) yardımcıdır.”*⁷³ *– zahîraⁿ* [ظهيراً] *–* *“ (مُظَاهِرُونَ) ”*

⁶⁴ İbn Cinnî, *el-Hasâs*, II/412.

⁶⁵ Âlu 'İmrân, 3/105.

⁶⁶ Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, II/38-39.

⁶⁷ Kâf, 50/18. el-'Ukberî, *et-Tibyân fi i'râbi'l-Kur'an*, thk.: Muhammed el-Bicâvî, Beyrut 1987, s. 1175.

⁶⁸ el-Buhârî, *el-Câmi 'u's-sahîh*, thk.: Mustafa el-Bağâ, Dımaşk 1976, s. 2377, no: 6112; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, Dımaşk 2000, XI/373, 376.

⁶⁹ es-Se'âlibî, *Fıkhü'l-luga*, s. 377.

⁷⁰ Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd-darab*, s. 584.

⁷¹ el-Hacc, 22/5. İbn Fâris, *es-Sâhibî*, thk.: Mustafa eş-Şuveymî, Beyrut 1963, s. 211; el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, hzr.: Sıdkî Muhammed Cemîl, Beyrut 1995, XII/13.

⁷² en-Nisâ, 4/69. İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, Beyrut 1992, (ر ف ق).

⁷³ et-Tahrîm, 66/4. es-Se'âlibî, *Fıkhü'l-luga ve sirru'l-'Arabîyye*, s. 329.

(وَالْمَلَكُ عَلَى أَرْجَائِهَا) *Melekler onun (göğün) etrafındadır*⁷⁴ *el-melek* [الملك] *el-melâike* [الملائكة] ve “ (وَمَا جَعَلْنَاهُمْ جَسَدًا لَا يَأْكُلُونَ الطَّعَامَ) : Biz onları (peygamberleri), yemek yemez birer (cansız) ceset olarak yaratmadık”⁷⁵ – *cesed*^{en} [جسدًا] *ecsâd*^{en} [أجسادًا] anlamlarında kullanılan âyetler ile Hz. Peygamber’in Kureyşli kadınlar hakkında îrâd buyurduğu, *salih*^{um} [صالح] kelimesini *sullah*^{um} [صلح] manâsında kullandığı ve bir rivâyette bu ifâdeyle olduğu {خَيْرُ نِسَاءٍ، زَكِيَّةٌ إِلَّا بِئِذَا مَا كَانُوا يَنْزِلُونَ، فَسَاءَ مَا يَشْرُونَ} ile cimri, eli sıkı olan Süfyân’ın eşi hakkında, *veleduki* [ولذلك] ifâdesini *evlâduki* [أولادك] manasında kullanarak {خُذِي مَا يَكْفِيكَ وَوَلَدَكَ بِالْمَعْرُوفِ} şeklinde buyurdıkları hadîsleri müfred kalıbındaki bir kelimenin cem‘ anlamında kullanılmasına örnek teşkil ederler.

es-Sinn^u [السِّن] ve *es-sinân*^u [السنان] lafızları aynıdır. Aşağıdaki şiirde Lebîd, *es-sinn*^u [السِّن] ile *el-esinne*^u [الأسنة] lafzının anlamı kastedilerek çoğul yerine kelimenin tekili kullanılmıştır. *المِسْرَاءُ وَالسِّنُّ يَلْمَعُ، كَالْكَوَاكِبِ، لَامُهَا* mısraî, *el-‘Abbâs b. Mirdâs*’in *ihvetukum* [إخوتكم] manasında kullandığı *ehûkum* [أخوكم] kelimesinin yer aldığı *فَقَلْنَا أَسْلَمُوا إِنَّا أَخُوكُمْ --- فَقَدْ بَرَّئْتُ، مِنَ الْإِخْنِ الصَّدُورِ* beyti, *Omer b. Ebî Rabî‘a*’nın *en-nucûm*^u [النجوم] anlamında *en-necm*^u [النجم] lafzına yer verdiği *وَالْتَرَابُ وَالْحَصَى، وَالنَّجْمُ، عَدَدَ النَّجْمِ، وَبِهَرًا --- عَدَدَ النَّجْمِ، وَالْحَصَى، وَالتَّرَابُ* beyti, *halek*^{um} [خلق] manâsında *ahlâk*^u [أخلاق] kelimesini tercih eden râcızın *جاء الشتاء* *batn*^{um} [بطن] anlamında *butûn*^{um} [بطون] recezi ile *شَايِرِ* *butûn*^{um} [بطون] anlamında *batn*^{um} [بطن] kelimesinin geçtiği *فَإِنَّ زَمَانَكُمْ زَمَنْ خَمِصٌ بَعْضُ بَطْنِكُمْ كُلُوا فِي* ⁸¹ *وَقَمِيصِي أَخْلَقُ* beyit örnek olarak sıralanabilir.

Müfred cins isimlerin çoğul anlamda kullanılmaları sıkça rastlanan bir durumdur. Bunun sebebi, cins ismin, az veya çok sayıdaki varlığa hatta cinsin tümüne delâlet etmeye uygun olmasıdır. Bunda dolayı bu tür isimlerin müfredleri ikil veya cemi sîgasındaki lafızların yerinde kullanılmaktadır. *أَهْلَكَ* cümlelerinde müfred cins isimler, ikil veya çoğul anlamında kullanılmıştır ve bu uygulama Arap Dili’nde hoş karşılanır olmuştur⁸³. Bu gibi durumlarda cins isimle cinsin ayrımı; bir damlanın yanından denize de *el-mâ*^u [الماء] denmesi gibi ‘keskin şarap’ anlamında *er-rehîk*^u [الرحيق] ile ‘süt’ manasına gelen *el-halîb*^u [الحليب] vb. kelimelerden hareketle cinsin az ve çok anlamına geldiği fakat *racul*^{um} [رجل]

⁷⁴ el-Hâkka, 69/17. Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, X/411.

⁷⁵ el-Enbiyâ, 21/8. el-Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, XI/182; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, hzr.: Sıdkî Muhammed Cemîl, Beyrut 1992, VII/411.

⁷⁶ el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-sahîh*, s. 1955, no: 4794; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, IX/156.

⁷⁷ el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-sahîh*, s. 2052, no: 5049; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, IX/628.

⁷⁸ et-Tebrîzî, *Şerhu’l-Mu’allakâti’l-‘aşer*, s. 205.

⁷⁹ el-‘Abbâs b. Mirdâs, *Dîvân*, thk.: Yahyâ el-Cebûrî, Beyrut 1991, s. 71; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, II/422.

⁸⁰ Lebîd b. Ebî Rabî‘a, *Dîvân*, şrh.: Kadri Mâyû, Beyrut 1997, I/107; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, I/311; el-Muberrid, *el-Kâmil*, s. 788.

⁸¹ İbn Fâris, *es-Sâhibî*, s. 212; İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, (خ ل ق).

⁸² Beyit, Sîbeveyhi’nin kullandığı şahidlerdendir. Ancak kâili bilinmemektedir. Bkz. Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, I/210; Ebû Hayyân, *İrtîşâfu’d-darab*, s. 582.

⁸³ el-Muberrid, *el-Kâmil*, s. 795.

ve *zi'b^{un}* [ذئب] gibi kelimeler göz önünde bulundurularak cins ismin sadece bir varlığa ad olabileceği şeklinde yapılmıştır⁸⁴.

Cins isim *zâid min* [من] ile kullanıldığında *ما جاءني من أحد* ve *ما كلمت من أحد* cümlelerinde olduğu gibi ekseriyetle çoğul anlamına gelir. (*أَنْ يُنَزَّلَ عَلَيْكُمْ مِنْ خَيْرٍ مِنْ رَبِّكُمْ*) – âyetteki *min hayr^{un}* [من خير] ifâdesi *hayr^{un}* [خير] konumunda olup *min* [من] te'kid amaçlı cümlede yer almıştır. Diğer bir örnek *ما ضربت من أحد* cümlesidir. Burada da *min* [من] harf-i cerri zâiddir. Örneklere dikkat edildiğinde, *min* [من] harfinin marifelerde değil de nekre isimlerde zâid olarak yer aldığı görülecektir. Çünkü *ما جاءني من أحد* ve *ما جاءني من رجل* şeklinde cümlelerin kullanım yanında *ما جاءني من عبد الله* demek doğru değildir. Zira ilk iki cümlede geçen nekre kelime çoğul anlamındadır ancak üçüncü cümledeki Abdullah [عبد الله] özel ismi marife olup zatiyle bilindiğinden çoğul manasında kullanılamaz⁸⁶. el-Ferrâ, müfred bir kelime ism-i fâil ve benzeri gruptan olur ise çoğul anlamında kullanılabileceğini söyler. Buna göre (*وَحَسُنَ أَوْلَانِكَ رَفِيقًا*) demek geçerli iken *حسن أولئك رجلاً* şeklinde bir kullanım câiz değildir. Bunun yanında ez-Zeccac, her iki kullanımı da mümkün görmektedir.

el-Ferrâ, yukarıdaki ifâdelerinde, ism-i fâil mânasında olmayan müfred bir kelimenin cem' anlamında kullanması, söz konusu kelimenin, temyîz olarak algılanmasına yol açacağından ötürü, bu tür kullanımın hoş olmayacağını kastetmiş olsa da *nufûs^{en}* [نفوسا] anlamında *nefs^{en}* [نفسا] kelimesinin yer aldığı (*فَإِنْ طِبْنَ لَكُمْ عَنْ شَيْءٍ مِنْهُ نَفْسًا فَكُلُوهُ هَنِيئًا مَرِيئًا*) “*eğer gönül hoşluğu ile o mehrin bir kısmını size bağışarlarsa onu da afiyetle yeyin*”⁸⁷ âyeti bunun dışındadır. Müfred bir kelimenin cem' anlamında kullanılması, müfredin cem'den hafif olması ve müfredin asıl, cem'in ise ikincil isim olmasından kaynaklanmalıdır. Zira fer'/ikincil bir kelime şüphesiz asıldan/kökten daha ağırdır. Kelimelerin hafiflik ve ağırlık sebepleri göz önünde bulundurularak şiir zârureti ve Cerîr'in --- فودعوا ---⁸⁸ şiirinde bir tane olan yeri tesniye kalıbıyla *râmeteynⁱ* [رامتين] şeklinde ifâde etmesi gibi, özel isimlerin hâricinde, tesniye sîgasındaki bir lafız, müfred ve cem' anlamında kullanılamayacağı anlamına gelmektedir.

Tesniyenin, aynı zamanda cem' anlamında olmasından ötürü hem manâ⁸⁹ hem de lafız bakımından ağırdır. Şöyle ki; cem' sîgasındaki kelime, mânanın ağırlığına mukâbil özel kalıplara sokularak lafız açısından hafifletilmesi sağlanırken tesniye için böyle bir kolaylığa gidilmemiştir.

⁸⁴ el-Curcânî, *et-Ta'rifât*, thk.: İbrahim el-Ebyârî, Beyrut 1998, s. 41.

⁸⁵ el-Bakara, 2/105.

⁸⁶ İbnu's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, thk.: Abdülhuseyn el-Fetili, Beyrut 1996, I/410.

⁸⁷ en-Nisâ, 4/4.

⁸⁸ Cerîr, *Divân*, şrh.: İbn Habîb, thk.: Numân Muhammed Emin Taha, Kahire trs., s. 909; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, II/420.

⁸⁹ Sibeveyhî, *el-Kitâb*, II/48.

Üstelik müfred bir kelimeye tesniye alâmetleri ilave edilerek onun cem‘den daha ağır olmasına sebep olunmuştur.

Bazı bilginlerin, cem‘-i müzekker ve müennes sâlimlerdeki gibi, tesniyenin cem‘ anlamına delâlet etmesi için ikil alâmetlerinin müfrede ilâve edildiğini belirterek tesniyenin cem‘den daha olduğu iddiasını boşa çıkardığı iddiasında bulunanlara şöyle cevap verilebilir: Tesniye, cem‘-i müzekker ve müennes-i sâlimler gibi ağırdır. Zira her iki cem‘ sîgaları kendi kurallarında göre oluşturulmuştur⁹⁰. Her iki cem‘in daha ağır olduğuna en iyi delil, *kerîm*^{mn} [كریم] cem‘i *kerîmûn*^e [كريمون] ve *kirâm*^{mn} [كرام] ile *kerîme*^{mn} [كريمة] cem‘i *kerîmât*^{mn} [كريمات] ve *kerâim*^u [كرائم] olan örnekler gibi, kelimelerin cem‘-i müzekker veya müennes-i sâlim kalıplarında cemilenmeleri gerektiği halde, onların kırık çoğullarını tercih etmemizdir. Kelimelerin kırık çoğullarının tercih edilmesi, söz konusu cem‘in lafız bakımından daha hafif olması buna ilâve olarak cem‘-i müzekker ve müennes-i sâlimlerin çoğunlukla sıfatlara uygulanan cemiler olmaları ve şüphesiz sıfatların isimlerden daha ağır olmasından kaynaklanmaktadır.

Cem‘ sîgasındaki kelimenin müfred anlamında kullanılmasına (إِنَّا خَلَقْنَا) (إِنَّا خَلَقْنَا مِنَ نُطْفَةٍ أُمَّشَاجٍ) “Gerçek şu ki, biz insanı katışık bir nutfeden (erkek ve kadının dölünden) yarattık”⁹¹ âyeti örnek verilebilir. Buradaki *el-emşâc*^u [الأمشاج] kelimesinin tekili *meşîc*^{mn} [مشيخ] şeklindedir ve bu kelime ismi-mefül manasında kullanılan *fa‘îlun* [فعليل] kalıbında olup ‘karışmış’ anlamındadır. Çünkü nutfe parçacıkları birbirine karışmış hâldedir. Bu nedenle çoğul olan *emşâc*^{en} [أمشاجا] manasında kullanılmamıştır. Cem‘ sîgasındaki bir kelimenin müfred anlamında kullanılması, anlamda abartıyı sağlamaya yöneliktir. böylece *nutfe* [نطفة] kelimesinin cins isim olması, onun cem‘ kalıbındaki bir kelimeyle nitelenmesine imkân sağlamıştır.

Hz. Pergamber (sav) hakkında kendisine soru yönelten Hırakl’e Ebû Süfyan’ın vermiş olduğu {سَجَالٌ} الحرب بيننا وبينه ⁹² şeklindeki cevabı da bu konu için başka bir örnektir. Örnek cümledeki *sicâl*^{mn} [سجال], *secl*^{mn} [سجل] kelimesinin cem‘i olup ‘kova’ anlamındadır. Ancak burada ‘dönüşüm’ manâsında kullanılmıştır. Cümlede mübteda konumundaki *el-harb*^u [الحرب] lafzı müfred olması haberinin müfred sîgasında *secl*^{mn} [سجل] olması gerekirdi. Ancak *el-harb*^u [الحرب] lafzının cins isim olması, anlamda abartı sağlamak için söz konusu kelimenin cem‘ kalıbında kullanılmasını mümkün kılmıştır⁹³.

Konuyla ilgili başka bir örnek ise Hz. Ömer’in, sokakta kimsesiz halde gördüğü Ebû Cemile’ye söylemiş olduğu {عسى الغوير أبو ساء} ⁹⁴ sözüdür. Cümlede geçen *el-guvar*^u [الغوير] kelimesi *el-gâr*^u [الغار] isminden tasgîr edilmiştir. Söзде geçen *el-eb’us*^u [الأبوس] ismi ‘şiddet’ anlamındaki *bu’s*^{mn}

⁹⁰ İbn ya‘îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, V/2.

⁹¹ el-İnsân, 76/2. el-Ukberî, *et-Tibyân*, s. 1257.

⁹² el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-sahîh*, s. 7, no: 7; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I/44.

⁹³ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I/50.

⁹⁴ el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-sahîh*, s. 946; İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, V/337-338.

[الغوير] *el-Guvayr* müfredinin cem'idir. *el-Guvayr* kelimesi, müfred olmasına karşılık manada mübalağa temin için cem' olan *el-eb'us* [الأبوس] kelimesini kullanmıştır.

el-Farazdak'ın, Kâbe'de bir tane olan el-Haceru'l-esvedi kastettiği halde binanın her tarafından aynı taştan varmışçasına, anlama abartı katmak için, *el-ehcâr* [الأحجار] kelimesini kullandığı "وإذا ذكرت أباك، أو أيامه --- أخزأك،" 95 şiiri de bu konuya örnektir.

Cem' kalıbındaki bir kelime ikil anlamında kullanılır. Zira Ebû Mihcen, 96 şiirinde "وما رمت حتى خرقوا برماجهم --- ثيابي، وجادت بالدماء الأبالج" kullandığı *el-ebâcil* [الأبالج] kelimesi, *el-ebcel* [الأبجل] isminin cem' i olup 'kolun iç kısmındaki ter' anlamındadır. Bir insanın sahip olduğu dirsekler iki tane iken söz konusu kelimeyi, mübalağa ifade etmesi için cem' kalıbında getirmiştir. Kelimelerin, ikil zamirine muzaf olan cem' kalıbındaki aza isimlerinin tesniye yerine kullanımı yaygındır. 97 (وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا) ("Hırsızlık eden erkek ve kadının ellerini kesin" 98 âyetinde *eydiyehumâ* [أيديهما] ifâdesi *yedeyhimâ* [يديهما] ve (إِنْ تَتُوبَا إِلَى اللَّهِ فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَا) "Eğer ikiniz de Allah'a tevbe ederseniz, (yerinde olur). Çünkü kalpleriniz sapmıştır." 99 âyetinde de daha önce de işaret edildiği gibi, buradaki *kulûbukuma* [قلوبكما] ifâdesi *kalbâkuma* [قلوبكما] manasındadır. Az önce üzerinde durulan uygulama, muzâf ile muzâfun ileyh arasına başka bir kelime girmediğinde geçerlidir. Eğer söz konusu iki unsur arasına herhangi bir kelime girer ise (لَعْنُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَلَى لِسَانِ دَاوُدَ وَعِيسَى بْنِ مَرْيَمَ) "İsrailoğullarından kâfir olanlar, Davud ve Meryem oğlu İsa diliyle lânetlenmişlerdir" 100 âyetinde görüldüğü gibi ilgili kelimenin müfred ve muzâf, muzâfun ileyhin parçası değil ise, karışıklığı önlemek için tesniye olması zorunludur. Eğer karışıklık söz konusu değil ise cem' kalıbında kullanımı câizdir. 101 *fəhrətmə ədəvü bəsəyafkəma* gibi.

Yukarıda bahsedilen iki şart gerçekleştiğinde muzâfın tesniye - *İبتيني* - veya müfred - *برأس شاتين* - ya da bunların içinde en iyisi ve en fasihi kabul edilen cem' - *إبتيني برؤوس شاتين* - kalıplarından birinin kullanılması câizdir. Zira tesniye mana yönünden cem' ile aynı gruptan kabûl edilmektedir. Bunun yanında cem' lafız yönünden tesniyeden daha hafif olması ve ayrıca karışıklığa neden olması diğerlerinden daha düşük ihtimal dâhilinde olması unutulmaması gereken hususlardandır.

95 el-Farazdak *Dîvân*, I/372; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, II/422.

96 Ebû Mihcen es-Sekafî, *Dîvân*, şrh.: Ebû Hilâl el-'Askerî, hzr.: Salahuddîn el-Munecid, Beyrut 1970, s. 32. Beyitte geçen *وما رمت* ifâdesi "ما برحت... tayım" anlamındadır.

97 Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, II/48; İbn Mâlik, *Şerhu'l-Kâfiyetu's-Şâfiye*, s. 1787.

98 el-Mâide, 5/38; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, III/621-622; es-Se'âlibî, *Fikhu'l-luga ve sirru'l-'Arabîyye*, s. 328.

99 et-Tahrîm, 66/4. İbn Fâris, *es-Sâhibî*, s. 212; es-Se'âlibî, *Fikhu'l-luga ve sirru'l-'Arabîyye*, s. 328.

100 el-Mâide, 5/78.

101 İbn Mâlik, *Şerhu'l-Kâfiyetu's-Şâfiye*, s. 1789-1790.

Hiz. Peygamber'in (sav) Hiz. Âişe ve Fâtıma (ra) hakkında buyurdıkları { إِذَا أُوتِيْنَا إِلَىٰ فِرَاشِكُمَا أَوْ أَخَذْتُمَا مَضَاجِعَكُمَا فَكَبِّرَا ثَلَاثًا وَثَلَاثِينَ، وَسَبِّحَا ثَلَاثًا }¹⁰² hadiste de görüldüğü gibi tesniye bir kelime, muzâfun ileyhisinin bir cüz'ü değil ise, müfred veya cem' yerine ikil kalıbının kullanılmasının gerektiği hususuna işaret edilmiştir.

İkincil sîgaların asıl anlamlarının dışında kullanılması, Hassân b. Sâbit'in, *el-cefenât* [الجفنان] yerine *el-cifân* [الجفان] ve *es-suyûf* [السيوف] yerine de *el-esyâf* [الأسياف] kelimelerini kullandığı --- لَنَا الْجَفَنَاتُ الْعُرُ يُلْمَعْنَ فِي --- لَنَا الشَّخُوصُ [الشخوص] yerine *es-şuhûs* [الشخوص] kelimesini kullanan Omer b. Ebî Rabî'â'nın ثَلَاثٌ --- ثَلَاثٌ فَكَانَ مَجْنِي دُونَ مَنْ كُنْتُ أَتَى --- ثَلَاثٌ kelimesini kullanan Omer b. Ebî Rabî'â'nın ثَلَاثٌ --- ثَلَاثٌ فَكَانَ مَجْنِي دُونَ مَنْ كُنْتُ أَتَى --- ثَلَاثٌ beytinde olduğu gibi killet anlamı murad edilen yerde cem'-i kesretin kullanımıyla gerçekleşmektedir. İkinci beyitte üç kişiden bahsetmektedir ve bu sayı 3-10 arasında olduğu için şâirin, cem'-i killet vezni kullanması gerekirdi. Ancak şâir, mezkûr beytinde müzekker olan *şuhûs*¹⁰³ [شخوص] kelimesini kullanmasına rağmen müennesleri kastettiğini ilgili kelimenin sayısından müzekkerlik alâmetini hafz ederek belirtmeyi amaçladığı görülmektedir.

İkincil isimlerin asıl anlamlarının haricinde kullanılmasının diğer bir yolu, en-Nâbiğa'nın وَلَا زَالَ قَبْرٌ بَيْنَ ثُبْنَى، وَجَاسِمٍ --- عَلَيْهِ مِنَ الْوَسْمِيِّ جَوْدٌ، وَوَابِلٌ en-Nâbiğa'nın وَلَا زَالَ قَبْرٌ بَيْنَ ثُبْنَى، وَجَاسِمٍ --- عَلَيْهِ مِنَ الْوَسْمِيِّ جَوْدٌ، وَوَابِلٌ kelimesinin ism-i mensûb bir kelimenin ism-i fâil anlamında kullanılması ile olur.

Şiirde geçen *el-vesmiyy* [الوسمي] kelimesi, yeryüzünün bitkileşmesine neden olan ve yeryüzünü bitki örtüsüyle âdeta damgalayan ilkbahar yağmuru anlamında ism-i mensûb bir kelimedir. Ancak anlamda abartıyı sağlamak ve anlamı pekiştirmek için kelimeye ism-i fâil anlamı verilmiştir.

Buraya kadar bahsettiklerimiz, ikincil isimlerin alışlageldiğimiz anlamlarının hâricinde kullanılmalarına dâir önemli örneklerden bazılarıdır. Çalışma boyunca da görüldüğü gibi bu ikincil isimlerin, yerine getirmeleri gereken önemli görevleri vardır. Ancak cümledeki konumundan kaynaklanan sebeplerden dolayı; müzekkerin müennes, müennesin müzekker, müfredin tesniye veya cem', cem' sîgasının müfred veya tesniye, cem'-i kesretin cem'-i killet, cem'-i killetin cem'-i kesret, musaggarın mukebbir ve ism-i mensûbun ism-i fâil anlamlarında kullanılmasıyla ikinci isimler asıl anlamlarının dışına çıkmış olurlar.

¹⁰² el-Buhârî, *el-Câmi 'u's-sahîh*, s. 2329, no: 5959.

¹⁰³ en-Nâbiğatu'z-Zubyânî, *Divân*, şrh.: İbnu's-Sikkî, thk.: Şukrî Faysal, Dâru'l-fikr trs., s. 120; Sibeveyhî, *el-Kitâb*, III/36; İbn Fâris, *el-Mekâyis fi'l-luga*, thk.: Şihabuddîn Omer, Dimaşk, 1998, (و س م).

KAYNAKLAR

- el-'A'ŞÂ, *Dîvân*, şrh., Muhammed Ahmed Kâsım, Beyrut 1994.
- el-'ABBÂS B. MİRDÂS, *Dîvân*, thk.: Yahyâ el-Cebûrî, Beyrut 1991.
- el-BUHÂRÎ, *el-Câmi 'u's-sahîh*, thk.: Mustafa el-Bağâ, Dımaşk 1976.
- CERÎR, *Dîvân*, şrh.: İbn Habîb, thk.: Numân Muhammed Emin Taha, Kahire trs.
- el-CURCÂNÎ, *et-Ta'rîfât*, thk.: İbrahim el-Ebyârî, Beyrut 1998.
- EBÛ HAYYÂN, *el-Bahru'l-muhît*, hzr.: Sıdkî Muhammed Cemîl, Beyrut 1992.
- , *İrtişâfu'd-darab*, thk.: Receb Osman Muhammed, Kahire 1418/1998.
- EBÛ MİHCEN es-SEKAFÎ, *Dîvân*, şrh.: Ebû Hilâl el-'Askerî, hzr.: Salahuddîn el-Munecid, Beyrut 1970.
- el-ESTERÂBÂDÎ, *Şerhu'r-Radi 'ale'l-Kâfiye*, Beyrut 1979.
- , *Şerhu's-Şâfiyeti'bni'l-Hâcib*, thk.: Muhammed Muhyiddîn Abdulamîd ve arkadaşları, Beyrut 1975.
- İBN CİNNÎ, *el-Hasâis*, thk.: Muhammed Ali en-Neccâr, Beyrut trs.
- İBN FÂRİS, *el-Mekâyis fi'l-luga*, thk.: Şihabuddîn Omer, Dımaşk, 1998.
- , *es-Sâhibî*, thk.: Mustafa eş-Şuveymî, Beyrut 1963.
- İBN HACER, *Fethu'l-bârî*, Dımaşk 2000.
- İBN HÂLEVEYHÎ, *Muhtasar fi şevâzî'l-Kur'ân*, Kahire 1934.
- İBN HARÛF, *Şerhu Cumeli'z-Zeccâci*, thk.: Selvâ Muhammed Ömer 'Arab, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ummu'l-Kurâ Üniversitesi, Mekke 1419.
- İBN HİŞÂM, *Evdahu'l-mesâlik ilâ Elfiyyeti'bni Mâlik*, thk.: Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, Beyrut 1986.
- İBN MÂLİK, *Şerhu'l-kâfiyetu's-Şâfiye*, thk.: Abdulmunim Ahmed Herîdî, Mekke 1982.
- İBN MANZÛR, *Lisânu'l-'Arab*, Beyrut 1992.
- İBN YA'ÎŞ, *Şerhu'l-Mufasssal*, Beyrut trs.
- İBNU'L-ENBÂRÎ, Ebû Bekr, *el-Muzekker ve'l-muennes*, thk.: Târik el-Cenâbî, Beyrut 1986.
- İBNU'L-ENBÂRÎ, Ebu'l-Berekât, *el-İnsâf fi mesâili'l-hilâf*, thk.: Muhyiddîn Abdulhamîd, Kahire trs.
- İBNU'S-SERRÂC, *el-Uşûl fi'n-nahv*, thk.: Abdulhuseyn el-Fetili, Beyrut 1996.
- KABÂVE, Fahrüddîn, *Tasrîfu'l-esmâi ve'l-ef'âl*, Beyrut 1998.
- el-KEFEVÎ, *el-Külliyât*, thk.: Adnan Derviş ve Muhammed el-Misrî, Beyrut 1992.

- el-KURTUBÎ, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, hzr.: Sıdkî Muhammed Cemîl, Beyrut 1995.
- LEBÎD B. EBÎ RABÎ'A, *Dîvân*, şrh.: Kadrî Mâyû, Beyrut 1997.
- , *Dîvân*, thk.: İhsan Abbas, Küveyt 1962.
- Mecelletu'l-mecma'*, sayı: 6, yıl: 1950.
- el-MUBERRİD, *el-Muktadab*, thk.: Muhammed Abdulhâlik 'Azîme, 'Âlemu'l-kutub trs..
- , *el-Kâmil*, thk.: Muhammed Ahmed ed-Dâlî, Beyrut 1997.
- MUSLİM b. el-Haccâc en-Nisâbüri, *Sahihu Muslim*, thk.: Muhammed Fuâd Abdulkakî, Dâru İhyâi't-turâsi'l-'Arabî trs.
- en-NÂBİĞATU'Z-ZUBYÂNÎ, *Dîvân*, şrh.: İbnu's-Sikkît, thk.: Şukrî Faysal, Dâru'l-fıkr trs.
- es-SE'ÂLİBÎ, *Fıkhu'l-luga ve sirru'l-'Arabîyye*, thk.: Mustafa es-Sekâ ve arkadaşları, Dâru'l-fıkr trs.
- es-SEKKÂKÎ, Ebû Yakûb Yusuf b. Ebî Bekr, *Miftâhu'l-'ulûm*, tlk.: Nu'aym Zurzûr, Beyrut 1987.
- SİBEVEYHÎ, Ebû Bişr Ömer b. Osmân b. Kanber, *el-Kitâb*, thk.: Abdusselâm Muhammed Harun, Kahire 1988.
- es-SUYÛTÎ, *el-Muzhir fî 'ulûmi'l-lugati ve envâ'uhâ*, thk.: Muhammed Câde'l-mevlâ ve arkadaşları, Beyrut 1987.
- et-TEBRÎZÎ, *Şerhu'l-Mu'allakât*, Dımaşk 1997.
- el-'UKBERÎ, *et-Tibyân fî i'râbi'l-Kur'ân*, thk.: Muhammed el-Bicâvî, Beyrut 1987.
- ez-ZEBÎDÎ, *Tâcu'l-'arûs*.
- ez-ZECCÂC, Ebû İshâk, *Mâ yensarifü ve-mâ-lâ yensarif*, thk.: Hudâ Mahmûd Kırâ'a, Kahire 1971.
- ez-ZEMAŞERÎ, *el-Mufasssal fî 'ilmi'l-luga*, hzr.: Muhammed İzzeddîn es-Sa'îdî, Beyrut 1990.